DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI YAYINLARI

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI DERGİSİ

1961

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA, 1962

İktibas :

TÜRK İRFAN SEMASININ ŞANLI DÂHÎSİ VE DİREĞİ GELENBELİ İSMÂİL EFENDİ MERHUM

General Abdurrahman AYGÜN

Ünlü İslâm riyaziyecilerinden ve son devir Osmanlı âlimlerinden olan bu zat, Hicrî 1143 (Mîlâdî 1730) tarihinde Manisa (Saruhan) vilâyetinin Kırkağaç kazasının Gelenbe kasabasında dünyaya gelmiştir. Asıl adları İsmail olduğu halde, kendisinden sonra gelenler ve bilhassa Türk âlimleri arasında "*Gelenbevî*" diye ün salmıştır.

Söylendiğine göre bu zâtın ün salmasına şu vak'a sebep olmuştur: İsmail Efendi merhumun ataları Gelenbe kasabasında Müftü ve müderris olarak çevrelerine ilim yaydıkları halde babası Mahmut Efendinin vefatı üzerine ilim tahsilinden mahrum kalmıştı.

Henüz 12 - 13 yaşlarında idi; birgün sokak ortasında ceviz oyunu oynuyordu. Babasının dostlarından biri onu bu halde görünce: "*Yazıklar olsun sana ki, ataların fazîlet ve kemalle ün salmışlarken sen böyle sokak ortalarında başıboş oyun oynıyasın.*" demesi üzerine utanarak hemen o anda oyunu bırakmış ve tahsil için bir kolayını bularak İstanbul'a gitmiştir.

Gelenbevî merhum İstanbul'da iken ilk feyzini, ayaklı kütüphane adıyle tanınmış olan Yâsinci-zâdeden, daha sonra diğer fazîletli kişilerden alarak ilmini artırmağa başlamıştır.

Daha 33-34 yaşlarında iken kendisine müderrislik pâyesi verilmiş ise de; bütün hayatını durmadan okumak ve ilim yaymakla geçirmek istediğinden, yukarıda adıgeçen ayaklı kütüphane Müftü-zâde Mehmet Efendinin evinde yalnız başına mübâhase ve müzâkere tarzında —araştırma ve incelemeler yaparak— tahsiline devam etmiştir.

Hoca Efendi; mantık'a dair Burhan adıyla tanınan eserini işte bu sıralarda ve bu yaşlarda te'lif etmiştir. Söylendiğine göre; Gelenbevî bu eserini ayaklı kütüphaneye sunduğunda, bu zat, daha önceki müelliflerin eserlerini inceleyip bitirmeden önce risâle yazmağa kalkıştığı için Gelenbevî'ye itiraz bile etmiştir.

Hoca Efendi'nin şöhret yıldızı şöyle doğmuştur: 3 üncü Selim devrinin başlarında, Kâğıthâne'de yapılan tatbikatta bazı san'at gösterilerinden sonra atılan birkaç humbaradan hiç birisinin hedefe vurmaması dikkati

çekerek gereğinin yapılması Hoca Efendi'ye irade buyurulmuş idi. Hoca Efendi derhal riyaziye gereklerine uyarak humbaranın vaziyetini ve istikāmetini düzelttikten sonra üç defa atılıp her defasında da hedefe vurmasiyle Padişah da çok memnun olmuşlar ve Gelenbevî'ye mükâfat olarak her gün için dört okka pirinç tahsis ve tâyin buyurmuşlardır.

3 üncü Selim'in, fazl ve kemal sahipleriyle ilgilenmesi, onlara değer vermesi dolayısiyle, bu hâdise üzerine Gelenbevî İsmail Efendi birdenbire ün salarak Padişah'ın ilim gözdeleri sırasına girmiş ve hatta 1204 Hicret yılında Mora'da Yenişehir Fener Mevlevîliği ile taltif buyurulmuştur. İsmail Efendi, bu vazifeyi bir yıl kadar yaptıktan sonra, bir mes'elenin rûhunda hâsıl ettiği şiddetli bir içerleme ve üzüntüden nüzül hastalığına uğramış ve 62 yaşında iken (1205) vefat etmiştir.

Hoca Efendi merhum eski riyaziye ile müşkilleri çözen ünlü riyaziyecilerin sonuncusudur.

Eserleri şunlardır :

1 — *Burhan*, Mantık'a dâirdir ve yukarıda zikri geçmiştir.

2 — *İlm-i Cebir*, pek kıymetlidir, matbu'dur.

3 — *Logaritme Risâlesi şerhi* " "

4 — *Amel bi'r-Rub'u'l-Müceyyeb*, gayri matbu'dur. Umumî Kütüphanede ve Halis Efendi Kütüphanesinde birer nüshası vardır.

5 — *Küsûrât-ı Hisâb*, " " " "

6 — *Akāid Selkûtîsî üzere hâşiye*, " " "

7 — *Vahdet-i Vücûd*, gayri matbu'dur. Fatih Kütüphanesinde bir nüshası vardır.

8 — *Âdâb Risâlesi*, matbu'dur.

9 — *İsagoci Şerhi*, matbu'dur.

10 — *İmtihan Resâili*, "

11 — *Kıble Risâlesi*, "

12 — *İmkân* " , "

13 — *Kādî Mîr Hâşiyesi*, "

14 — *Adlâ-ı Müsellesât Risâlesi*, 1220 de basılmıştır.

15 — *Tehzîb Hâşiyesi*, matbu'dur.

16 — *Celâl Hâşiyesi*, "

Merhum üstâdı ilim âleminde üstün bir saygı ile yâdettiren en büyük eserlerinden biri de İşbu "*Celâl Hâşiyesi*" olup eski felsefeden bahseder.

Ne yazık ki, Gelenbevî'nin her ilimde genişliğine ve derinliğine bilgisi bulunduğu halde ömrünün ilk zamanları sıkıntı içerisinde geçmiştir. Ancak Birinci Abdülhamid Han zamanında, Sadr-ı A'zam İspartalı Hamid paşanın yardımı ve Kaptan-ı Deryâ Cezayirli Hasan Paşanın ön-ayak olması ile, açılmış olan Mühendishâne-i Bahr-i Hümâyuna aylık 60 kuruş maaşla riyaziye hocası tâyin buyurulmakla biraz geniş nefes alabilmişti.

Münasebet düşmüşken şunu da söyliyelim ki, bu yüksek âlimin logaritmeyi, eski riyaziyeye uygulayarak îcadetmiş olduğuna dâir bir inanç varsa da, doğru değildir. Bu inanç (Târih-i Cevdet)'de Gelenbevî merhumun hal tercümesi konusunda yazılmış fikralardan çıkmış olduğundan hakîkati açıklamak için bu fikralar aşağıya alınmıştır.

"... o asırda, Fransalı bir mühendisin logaritme cetvellerini İstanbul'a getirerek Bâb-ı Âlî'ye sunması ve hangi fenden olduğunu ve bu fenni Türkiye'de bilen bir kimsenin bulunmadığını iddia etmesi üzerine İsmail Efendi'nin evine gönderilen mühendis, Hoca Efendi'nin ve evinin perişanlığına bakarak onu hiç yerine koyarak, falan vakte kadar cevabını isterim, diye dönmüş ve verdiği müddetin sonunda tekrar Hoca Efendi'nin evine geldiğinde İsmail Efendi cevap yerine kendisine derhal, te'lif ettiği logaritme risâlesini vermiş ve mühendis tarafından iyi karşılanmıştır.

Logaritme cetveli, Avrupada riyaziye ilimleri ziyadesiyle ilerledikten sonra yakın vakitlerde bulunmuş bir şey olup birinci Hamid Han zamanında ise batı kültürü daha İstanbul'da yayılmamış olduğu, bu alanda Avrupada husûle gelen ilerlemelerden İsmail Efendi'nin haberi olmadığı halde, eski riyaziyeye uygulayarak böyle yeni çıkmış bir fennin esaslarını ortaya koymağa ve nasıl kullanılacağına dâir derhal bir kitap yazma iktidarına hayran olan Faransa'lı Mühendis, Bâb-ı Âlî'ye geldiğinde, merhumun zekâ ve mahâretini hayranlıkla övmüş, sonra fotoğrafını çekmek istemiş, resmi alınmak üzere Bâb-ı Âlî'de Reis Râşid Efendi'nin odasına getirilen hoca merhuma o devrin devlet adamlarının giydikleri muhteşem bir samur kürk giydirilerek fotoğrafi çekilmiştir."

Cevdet Paşa'dan alınan yukarıdaki fikralara göre Gelenbevî İsmail Efendi merhûmun, logaritmeyi, eski riyaziyeye uygulayarak keşfetmesi lâzım geliyor ise de buna, doğru denilemez. Çünkü, bir kere Hoca Efendi, ne logaritmeye dâir yazmış olduğu risâlede ve ne de bundan bahseden diğer eserinde logaritmenin kendi tarafından keşfedildiğine dâir bir işârette bulunmamış, aksine (*Ensâb*) adını verdiği logaritmenin son devir âlimleri tarafından keşf ve icâd edildiğini defalarca i'tiraf ve tasdik eylemiştir.

Resmî kayıtlarla sâbittir ki, logaritme cetvelleri üçüncü Sultan Mustafa zamanında Türkçeye çevrilmiş ve ilk defa Hicrî 1186, Mîlâdî 1722 yılında tercümesi tamamlanan (*Tuhfe-i Behic-i Rasînî Tercüme-i Ziyc-i Kassini*) adındaki kitabın baş tarafına konulmuştur.

Halbuki, Gelenbevî Logaritme risâlesini bundan çok zaman sonra yazmıştır. Binaenaleyh Hoca Efendi bu risâlesini İslâm ülkelerinde, bilhassa Türkiye'de henüz yayılmayan böyle bir cetvelin nasıl yapılacağını ve nasıl kullanılacağını öğretmek maksadiyle yazmıştır ki, adı geçen risâlenin "*Logaritme şerhi*" adı altında yayılması da bunu te'yîd' eder. Binaenaleyh; Birinci Sultan Hamid zamanında yâni 1787 'de İstanbul'a gelen Fransız Mühendisinin Logaritme cetvelini Reis Efendi'ye sunarak bunu İstanbul'da bilen kimse bulunmadığını söylemesi, tabiatiyle vukufsuzluğundan başka bir şey değildir.

Bununla beraber Gelenbevî'nin zekâsına hayran ve meftun kalan Fransız Mühendisi; Reis Efendi'ye: "..... *şu adam Avrupada olsa idi ağırlığınca altın değeri olurdu.*" demekten kendini alamamıştır.

Münasebet düşmüşken şunu da söyliyelim ki, bu zat için Logaritme îcâdı şerefine lüzum yoktur. O başlı-başına bir âlemdir. Başlı-başına bir kütüphanedir. Yazdığı cebir kitabı bile adını ebedîleştirmek için yeter de artar bile.. Merhum, sağlığında yüksek matematikte "*Callet*"in Logaritmesini kullanmıştır ki, bu kitap Umumî Kütüphane'de 4473 de muhafaza altına alınmıştır.

Paris'de 1783'de basılmış ve beş sene sonra Hoca Efendinin eline geçmiş bulunan, sözü edilen Logaritme kitabının sonuna kırmızı mürekkeble:

« تملكته فى غرة جمادى الآخر لسنة احدى ومأتين والف وأنا الفقير اسماعيل الكلنبوى »

ibaresini yazmış ve mühürünü de basmıştır. Mühüründe uzun bir ibâre varsa da; kâğıdın kaba olmasından ve boyanın dağılmasından dolayı okunamamıştır. Hoca merhum Callet'in mevzuubahis logaritmesini vakit vakit kullandıkca, kitabın şurasına burasına bazı mühim Arapça kayıtlar yapmış ve bilhassa nüshanın sonuna kendi düşünce ve görüşleri olmak üzere Ensâb'a dâir çok kıymetli kâideler yazmıştır.

Bu kısa hal tercümesine son verirken bu Türk dâhisinin mânevî huzûrunda, büyük bir saygı ile eğilir, rûhuna fâtihalar ithaf eylerim.

Meşhur Türk Âlimi ve Matematikçisi
Gelenbeli İsmail Efendi merhum
(Hicrî 1143 — 1205)